

ساختمان‌های منفوش در نیمه دوم هزاره چهارم ق.م در فلات ایران

حسن افشاری (نویسنده مسئول)^۱

آتنا عبدلی مسینان^۲

مریم روانبخش^۳

زهرا مازور^۴

چکیده

رنگ‌آمیزی و نقاشی دیواری یکی از مجموعه هنرهای کهن و کاربردی در دنیای باستان می‌باشد. با پیدایش اولین خانه‌ها در دوره نوسنگی برای باشکوه‌سازی بناها، سکونتگاه‌ها و همچنین بیان اعتقادات حاکم بر جامعه، احساسات تصویرگر و شاید جنبه آیینی خلق شده است. مطالعه بر روی این‌گونه داده‌ها کمک شایانی بر بازسازی الگوهای ساختاری جوامع پیشین می‌باشد. پژوهش فوق با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات به روش میدانی، اسنادی و بنیادی به تاریخچه رنگ‌آمیزی و نقاشی دیواری در پیش از تاریخ ایران و بررسی و مقایسه موردی این هنر در اواخر هزاره چهارم ق.م در محوطه‌های تل ملیان و میمنت‌آباد می‌پردازد. متأسفانه از آنجایی که رنگ و نقاشی محوطه‌های پیش از تاریخی به استثناء نمونه‌های نیمه دوم هزاره چهارم مستندنگاری مطلوبی نداشته‌اند و امروزه از بین رفته‌اند، براین اساس بررسی‌ها بر نمونه‌های تل ملیان و تپه میمنت‌آباد معطوف شده است و در نتیجه چنین استنباط می‌شود که پیدایش رنگ و نقاشی در آغاز (نوسنگی) با اهداف احتمالاً آیینی شکل گرفته است، با گسترش جوامع و پیچیده‌تر شدن آن، ابتدا در اختیار قشر نخبه و صنعتگر تل باکون قرار می‌گیرد. و در دوره آغاز شهرنشینی و با شکل‌گیری ساختمان‌های اداری از این هنر برای باشکوه‌تر ساختن بناهای بزرگ اداری بهره می‌برند.

واژه‌های کلیدی: نقاشی دیواری، رنگ‌آمیزی، تل ملیان، میمنت‌آباد، آغاز شهرنشینی

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران Hasanafshari@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

۳. کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

۴. دانشجوی کارشناسی باستان‌شناسی دانشگاه تهران

۱. مقدمه

رنگ آمیزی و نقاشی دیواری یکی از زیرشاخه‌های هنر و زیبایی‌شناسی می‌باشد انسان از گذشته‌های دور تا به امروز از این هنر، برای بازگو کردن احساسات و اعتقادات خود در مسائل سیاسی و فرهنگی بهره جسته است. پیدایش این مقوله در ایران براساس آخرین یافته‌های باستانی به دوران فراپارینه‌سنگی باز می‌گردد. نگاره یا تزئینات رنگی باتوجه به سلیقه فرد تصویرنگار، نحوه کاربری سازه و دوره‌ای که اثر در آن زمان شکل گرفته است، همواره به‌عنوان یکی از داده‌های مطالعاتی باستانی برای درک بهتر و عمیق‌تر از الگوهای کاربردی جوامع می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. با افزایش جمعیت در نیمه دوم هزاره چهارم ق.م نظام حاکمیت خانسالاری شکل می‌گیرد (یوسفی زشک، ۱۳۸۹: ۱۷) که در نهایت منجر به یکپارچه‌سازی فن مدیریت و شکل‌گیری توکن‌های پیشرفته و ابداع پاکت‌های گلی (Englund, 2004: 121) و همچنین منجر به شکل‌گیری اولین سیستم نگارشی یکسان در نواحی مختلف خاورمیانه و فلات مرکزی از جمله در اوروک و امما و... در بین‌النهرین، چغامیش (Woods, 2011: 65) و شوش (LeBurn and Vallat, 1986: 336 - Vallat, 1978: 31) در خوزستان، تپه سفالین (یوسفی زشک، ۱۳۹۸: ۶۴)، میمنت‌آباد، ازبکی (مجیدزاده، ۱۳۸۹: ۴۹۵)، سگزآباد (طلایی، ۱۳۷۷: ۵) و سیلک (Ghirshman, 1938: XXXI) در مرکز فلات شده است. در این برهه فلات ایران و خوزستان از یک الگوی معماری یکسان پیروی شده است (Desset, 2014: 14) که متأسفانه از آنجایی که تمامی کاوش‌های خوزستان به‌صورت کلاسیک و متریک صورت گرفته است، اطلاعات قابل‌توجه و جامعی از آن برجا نمی‌باشد. در گزارش کاوش‌های تپه یحیی کرمان کاوشگر تنها به ذکر اثر رنگ قرمز و بدون شرح جزئیات اکتفا نموده است (طلایی، ۱۳۹۳: ۱۲۰) و همچنین اطلاعات بسیار اندکی از اتاق منقوش محوطه قلی‌درویش منتشر شده است. تنها در محوطه تل ملیان نقاشی دیواری در وضعیت نسبتاً مطلوب‌تری به‌دست آمده است که دلیل آن به دور بودن از عوامل تخریب بنا قبل از ویرانی کامل می‌باشد دیوارنگاره‌های این محوطه زمانی که سالم بودند از دیواره‌ها جداسازی شده و بخش فوقانی بنا تخریب شده است و از دیواره و دیوارنگاره‌ها برای کف‌سازی بنای جدید استفاده شده است که باعث گردیده نقاشی‌های دیواری ملیان از زمان تخریب تا به امروز از گزند نور، باد و باران در امان بماند. اما نمونه میمنت‌آباد به دلیل عوامل فرسایشی و اصطحلاک جوی بالای محوطه، باد و باران دیواره‌های قطور حدود یک متری و بیشتر (شامل چند ردیف خشت) به مرور اصطحلاک پیدا کردند، تخریب و به تپه تبدیل شدند. بدیهی است که در چنین شرایط تخریبی در اولین مرحله نقاشی‌های دیواری که بر روی ملاطی از خاک رسم شده اند بیشترین آسیب را می‌بینند و عمده نقوش آن از بین می‌رود و امروزه تنها تعدادی قطعه با مقداری اثر رنگ باقی مانده است. اما باتوجه به دوره زمانی نسبتاً یکسان و همچنین پلان معماری و مواد فرهنگی کاملاً مشابه شامل گل‌نشته‌های شمارشی و آغازیلامی، نقش‌مهر و به همراه حجم زیادی ظروف استاندارد حجمی (لبه وارخته و سینی‌های اوروکی و خمرهای بزرگ نگهداری غلات) (Dahl, 2013: 358-359) (یوسفی زشک، ۱۳۸۹) در میان محوطه تل ملیان در استان فارس و محوطه میمنت‌آباد در دشت تهران احتمالاً رسم دیوارنگاره‌های رنگی در نیمه دوم هزاره چهارم ق.م رسم معمول در بناهای اداری فلات ایران می‌باشد. و ریشه این سبک از تصویرنگاری به گذشته دور فلات ایران برمی‌گردد.

۲. هدف پژوهش

در این پژوهش به بررسی دو بنای اداری با فرم معماری یکسان همراه با دیوارنگاره‌های رنگی از دوره آغاز شهرنشینی می‌باشد که یکی از آنها، محوطه میمنت‌آباد در مرکز فلات (جنوب غرب دشت تهران) و دیگری تل ملیان (استان فارس) می‌باشد.

۳. پرسش‌ها و فرضیات پژوهش

پرسش‌های مهمی که در این پژوهش به آن‌ها پرداخته شده عبارتند از: آیا دیوارنگاری در پیش از تاریخ ایران، رسمی متداول بوده است؟ آیا می‌توان احتمال داد دیوارنگاری در بناهای اداری نیمه دوم هزاره چهارم ق.م متداول بوده باشد؟

۴. فرضیه

پیشینه دیوارنگاری در ایران از دوران نوسنگی می‌باشد که باتوجه به شواهد احتمالاً در آغاز برای افزودن ارج معنوی بناهای آیینی به این رسم متوسل شده‌اند تا در دوران مس و سنگ که این رسم بسیار متداول و فراگیر می‌شود به طوری که از محوطه تل باکون بناهای اداری و صنعتی گوناگونی با نقوش رنگی کاوش شده است که نشان می‌دهد استفاده از این هنر از قشر روحانی به قشر نخبه و صنعتگر تغییر پیدا کرده است. در این دوره در فلات ایران هنر نگارگری با چند رنگ گوناگون با اشکال هندسی و پلکانی تشکیل شده بود و مشابه آن تاکنون در دیگر نقاط خاورمیانه به دست نیامده است و کمی بعد با آغاز دوره شهرنشینی این سبک نگارگری بخشی از تزئینات بناهای اداری از تل ملیان فارس، تپه یحیی کرمان و شاید در قلی‌درویش و تپه میمنت‌آباد در فلات مرکزی قرار گرفته باشد و با افول آغاز شهرنشینی این سبک دیوارنگاری رو به فراموشی سپرده می‌شود و هنر تقلیدی از سبک بین‌النهرینی جایگزین آن می‌شود و نمونه بارز آن را می‌توان در نقاشی دیواری شهداد بررسی کرد.

۵. پیشینه رنگ و نقاشی در محوطه‌های پیش از تاریخ ایران

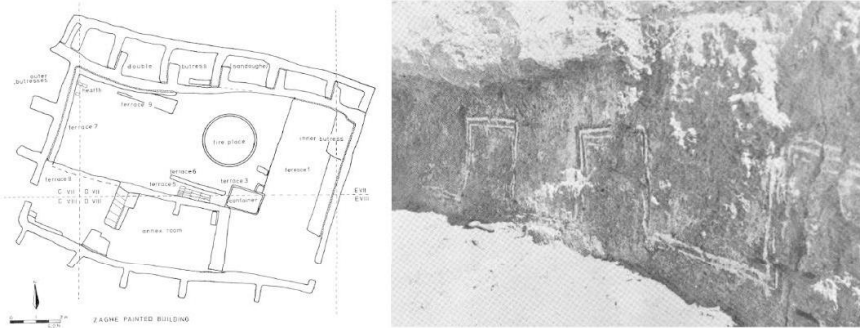
قدیمی‌ترین شواهد استفاده از رنگ در ایران به دوران فراپارینه‌سنگی در استان مازندران باز می‌گردد. در کاوش آن منطقه تکه‌ای از یک گل اخرا بزرگ به همراه تخته‌سنگی کوچک و خراش‌خُرده، یافت شده است (تصویر ۱) در کنار آن یک آویز صدفی که اهمیت زیباشناسی و هنر این دوره را به نسبت قبل پُررنگ می‌کند به دست آمده است. کاربرد رنگ در دوره نوسنگی فراگیر می‌شود و شاید کاربرد آیینی در میان جوامع پیش از تاریخ داشته است برای مثال در تپه آسیاب استان کرمانشاه تدفینی به دست آمده است که پیش از خاکسپاری با گل اخرا به رنگ قرمز تزیین شده است (میتوز، ۱۳۹۳: ۱۲۰). در مرحله 2B علی‌کش (Hole et al, 1969: 248)، یان تپه (مجیدزاده، ۱۳۸۹: ۶۶)، سیلک (گیرشمن، ۱۳۷۹: ۲۴) و تپه چالتاسیان ورامین (یوسفی زشک) تدفین با استفاده از گل اخرا به دست آمده است که می‌تواند، گویای مرسوم شدن آن باشد.

تصویر ۱. تخته‌سنگ شیاردار با اثرات رنگ اخرا در سطح آن و همراه با تکه گل اخرا آسیاب نشده، تصویر از نگارنده، ۱۳۹۸

اما قدیمی‌ترین بنای رنگی کاوش شده در فلات ایران مربوط به اواخر نوسنگی در تپه عبدالحسین می‌باشد، در این بنا اتاق‌ها با اندود گل و در مواردی به رنگ قرمز تزیین شده‌اند (Pular, 1990 : 9). پس از آن در لایه 2B علی‌کش با دوره

زمانی هزاره هفتم ق.م، با اندود گل سبز و ملاط گل قهوه‌ای و در یک مورد قطعه‌ای از گل سفید رنگ به ابعاد ۴۰ در ۲۵ سانتیمتر (Neely and Wright, 1994:33-49) و دیواره‌های تزئین شده با رنگ اخرا (Hole et al, 1969: 40-44) و در دوره محمدجعفر (Ibid: 342-354) دیواره‌ها با گل سبزرنگ و اخرا تزئین شده اند (Ibid: 46-47). در تپه سنگ چخماق از هزاره هفتم ق.م یک خانه کوچک و مستطیل شکل با سه اتاق و دیواره‌های نسبتاً ضخیم که بر روی دیواره‌های آن با اندود کاهگل و رنگ اخرا تزئین شده، (شهمیرزادی، ۱۳۸۲: ۳۵۱) در کاوش‌های تپه زاغه یک بنای بزرگ و نقاشی با رنگ قرمز، سیاه و سفید به صورت نوارهای رنگی در دیواره‌های خشتی بنا و یک باند تزئین با طرح‌های دندانی به طول ۳۰ سانتیمتر و عرض ۱۲ سانتیمتر در بنا موجود می‌باشد (Negahban, 1979: 247) (تصویر ۲)، آسیب‌هایی با گذشت زمان به نقاشی‌ها وارد آمده است با توجه به نمونه‌های کربن ۱۴ دوره زمانی آنها به سال‌های 6269 ± 150 ق.م باز می‌گردد (Ibid, 1979: 239). دیگر بنای منقوش از هزاره ششم ق.م تپه حاجی فیروز در شمال غرب ایران است در کاوش این محل دو ساختمان با اندود صورتی و رنگدانه‌های مشکلی و قرمز که برخی از اتاق‌های آن با رنگ خاکستری یا زرد خاکی و گاهی تنها با قرمز اخرايي تزئین شده (Voigt, 1983: 34-35) و پیکرک‌های گلی رنگ‌آمیزی شده (دیمز، ۱۳۸۸: ۳۰) که احتمالاً کاربرد آیینی داشته اند به دست آمده است، مشابه این پیکرک‌های رنگین در گورستان‌های عصر مس و سنگ پرچینه در زاگرس و در کنار ظروف تدفینی می‌توان یافت (همان: ۳۲).

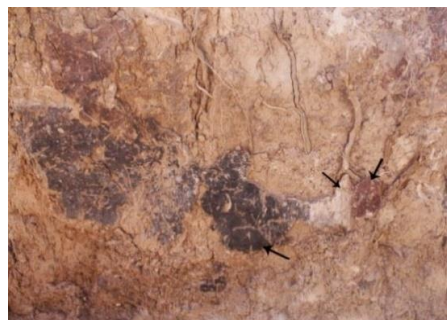
تصویر ۲. نقاشی دیواری محوطه زاغه، در دشت قزوین، تصویر از Negahban, 1979

یان تپه و جیران تپه دو محوطه مهم از مکان‌های باستانی مجموعه ازبکی در شهرستان ساوجبلاغ از استان البرز می‌باشد که هر دو محوطه منقوش بوده‌اند، در جیران تپه اتاقی رنگین و سکودار با کف رنگ اخرا به دست آمد که کاوشگر آن را معبد رنگین نامیده است (مجیدزاده، ۱۳۸۹: ۱۱۰) و با اندود قرمز رنگ بر دیواره‌ها و چاله‌ای رسوب زده به رنگ‌های قرمز، زرد، بنفش، نارنجی، صورتی و سیاه، بر روی دیواره‌های یان تپه ۹ لایه اندود رنگ و جیران تپه ۷ لایه اندود رنگ شناسایی شد که نشان از کاربری بلندمدت آنها در هزاره ششم ق.م دارد. در تل ابلیس بر روی برخی دیواره‌ها با گل اخرا رنگ و کف بعضی اتاق‌ها با محلول رنگ زرد، قهوه‌ای و زرد متمایل به سبز و در مواردی هم بعضی دیوارها چندین لایه اندود رنگی در خود نگه داشته‌اند (Caldwell, 1967: 223) در تل جری برخی دیواره‌ها به رنگ قرمز (شهمیرزادی، ۱۳۸۲: ۴۴۶) و طبقه IV تل نخودی نیز دیواره‌ها اندود قرمز داشته است (Goff, 1963: 47). در قدیمی‌ترین اثرات معماری تپه یحیی با دوره زمانی اوایل هزاره پنجم ق.م دیوار ضخیمی با قرمز اخرايي رنگ شده است (Karlovsky, 1969: 186).

تل مش کریم در منطقه سمیرم مرز بین استان اصفهان و فارس یک تپه نسبتاً کوچکی با مساحت تقریبی نیم هکتار و ارتفاع دو متر در بلندترین نقطه نسبت به سطح زمین‌های اطراف، در سال ۱۳۹۳ توسط علیرضا سرداری کاوش شده است و دارای بقایای معماری شامل یک اتاق مرکزی با دیوار خشتی و گلی با چندین لایه اندود می‌باشد (هرندی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۸۸) احتمالاً در دوره‌های مختلف مسکون بودن بنا با تزئینات گوناگون استفاده شده است (تصویر ۳) و گاهی روی اندودها نقاشی بدست آمده است. این محوطه هم‌دوره با تل باکون است (هرندی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۸۸) بزرگترین بنای منقوش به دست آمده از تل باکون الف، در لایه III و توسط هرتسفلد در سال ۱۹۲۸ میلادی کاوش شد و با نام ساختمان VIII نام‌گذاری گردید. عمده نقوش آن در اتاق ۶ این ساختمان به دست آمد که احتمالاً دارای نقوش هندسی، نواری و پلکانی بوده است (گفتگوی شخصی با عباس علیزاده) و پس از آن بیشترین اثرات رنگ از اتاق ۲ ساختمان XII یافت شده است (علیزاده، ۱۳۸۳: ۹۵). در این بنا نواری قرمز رنگ به پهنای ۴ سانتیمتر در پایین دیوار، و در بالای آن نواری دیگر به رنگ زرد و به همان اندازه، در بالای نوار زرد، به اندازه ۱۰ سانتیمتر آثاری از رنگ قرمز رویت شده است (علیزاده، ۱۳۸۳: ۹۵) (Langsdorff and Mccown, 1932: 9-12). تکرار این شیوه از نقوش رنگی به صورت نواری پیشتر در لایه IV باکون الف (علیزاده، ۱۳۸۳: ۱۰۲) و معبد تپه زاغه (Negahban, 1979: 247) دیده شده است. متأسفانه در تل باکون شواهد اندکی از دیواره سالم باقی مانده است (علیزاده، ۱۳۸۳: ۱۰۵) و تمامی نقاشی‌ها از بین رفته و تنها اثرات رنگ باقی مانده است.

بناهای لایه III تل باکون الف بر اساس نقشه معماری از پیش طراحی شده ساخته شده است (علیزاده، ۱۳۷۲: ۲۹). و بناهای منقوش در دو نسل پی‌درپی یعنی لایه III و IV به دست آمده است که شامل ساختمان‌های گوناگون می‌باشد حتی بناهای ساخته شده در بخش صنعتی تل باکون نیز منقوش بوده است و از آنجایی که این نقوش دیواری از دو نسل از معماری و همچنین بناهای گوناگون به دست آمده ممکن است نقاشی دیواری یک ویژگی عمومی در تل باکون الف باشد و الزاماً نشانه‌ای نمادین برای افراد برجسته نمی‌باشد (علیزاده، ۱۳۸۳: ۱۰۵) یا با آن که در دوره III و IV این محوطه پیکرک‌های رنگین به دست آمده است اما با وجود نقوش رنگی در بناهای صنعتی احتمال ارزش مذهبی بودن نقوش دیواری سست می‌شود. کمی بعد از باکون در شمال ایران و نرگس تپه بنایی با دوره زمانی اوایل هزاره چهارم ق.م کاوش شده است که بر روی دیواره‌های داخلی کف خانه‌ها با اندود گل اخرا رنگ آمیزی شده است (عباسی، ۱۳۹۰: ۸۱).

تصویر ۳. اثرات رنگ بر روی دیواره‌های بنای تل مش کریم، تصویر از هرندی و دیگران، ۱۳۹۴

شاید اولین رد بناهای منقوش در هزاره چهارم ق.م در فلات مرکزی را بتوان در لایه III.۶ سیلک یافت. از این دوره اثرات رنگ قرمز در اتاق‌های ۴، ۸ و ۱۱ یافت شده است و پیشینه آن به سیلک II بر می‌گردد (گیرشمن، ۱۳۷۷: ۵۱) و

نزدیکترین محوطه از لحاظ زمان و مکانی برای الگوگیری به محوطه میمنت آباد می‌باشد. اما از آنجایی که کاوشگر این نقوش را مستندنگاری کاملی نکرده است نمی‌توان نظر بیشتری داد.

رنگ و نقاشی در آغاز در تسخیر بناهای آیینی بود و با کشف بناهای منقوش در بخش صنعتی و اداری تل ملیان احتمالاً کاربرد این هنر میان قشر نخبه و صنعتگر نیز معمول شد اما در اواسط هزاره چهارم ق.م برای باشکوه‌تر شدن بناهای اداری به کار گرفته شد. در این دوره همراه با گسترش جوامع و پیدایش جامعه طبقاتی بناهای باشکوه و بزرگ با پلان نسبتاً یکسان و استاندارد رواج پیدا کرد. که پیش‌تر فرانسوا دوسه به تفصیل آن را بررسی کرده است (Desset, 2014). با توجه به یافته‌های باستانی داخل بناهای این دوره فاقد کاربری مذهبی و با ساختار و کارکرد اداری به وجود آمده است از این دوره تاکنون چند نمونه معماری نسبتاً مشابه به دست آمده (Desset, 2014: 14) و چهار نمونه آن دارای دیواره‌های رنگی و منقوش بوده است، که متأسفانه از نمونه یحیی در لایه IVC جز چند اثر رنگ قرمز چیزی گزارش نشده است. و از محوطه قلای درویش تنها گزارش کوتاهی از یک اتاق با دیواره‌های منقوش به رنگ‌های بنفش، آبی و زرد به همراه تعدادی گل‌نشته شماری، لوح کارنشته، مهر استامپی، اثر مهر و پاکت گلی (بولا) به دست آمده است که نشان می‌دهد این بنا اداری می‌باشد (Alizadeh et al, 2015: 153). و دو محوطه دیگری یکی تل ملیان در استان فارس و دیگری تپه میمنت آباد در جنوب غرب دشت تهران می‌باشد و نکته جالب توجه این است که فاصله نزدیک به ۹۰۰ کیلومتر مسافت میان محوطه تل ملیان و تپه میمنت آباد وجود دارد و به دلیل کمبود داده‌های باستان‌شناسی نمی‌توان ارتباط تجاری یا مدیریتی میان این دو محوطه را مورد بررسی قرار داد. اما در هر چهار ناحیه جدا از پلان معماری کاملاً یکسان و بسیار بزرگ، گل‌نشته‌های شماری و آغاز ایلامی، نقش مهر و به همراه حجم زیادی ظروف استاندارد حجمی (لبه واریخته و سینی‌های اوروکی و خمره‌های بزرگ نگهداری غلات) به دست آمده است (Dahl, 2013: 358-359) (یوسفی زشک، ۱۳۸۹) که نشان از فن مدیریتی یکسان میان تمامی نواحی می‌باشد.

با ورود به جامعه هزاره سوم ق.م فلات ایران دچار دستخوش تغییرات سیاسی می‌شود (پاتس، ۱۳۹۶: ۹۹) که این اقدام احتمالاً در هنر نیز تأثیر داشته است. هنر نقاشی دیواری در هزاره ششم تا چهارم ق.م با ساختار هندسی ریشه و تداوم داشته در این زمان تغییر می‌کند. نمونه شاخص این تغییر را می‌توان در دیوارنگاره به دست آمده از شهداد جستجو کرد. محوطه باستانی شهداد با نام کهن خبیص در حاشیه غربی لوت در کاوش‌های ۱۳۵۱ شمسی تعدادی نقاشی دیواری با موضوعات مختلف (بهادری و بحرالعلومی، ۱۳۹۲: ۱۰۸) و اثرات رنگ به دست آمد (حاکمی، ۱۳۸۵: ۱۵۴) که مهمترین آن تصویر مردی است که روبه‌روی یک نخل نشسته است (بهادری و بحرالعلومی، ۱۳۹۲: ۱۰۸) تصویر شبیه به تصویر موجود بر روی درفش شهداد می‌باشد که از بخش میانی دیواره‌ها یک گور کشف شد (حاکمی، ۱۳۸۵: ۶۳۴) (تصویر ۱۴) و با نمونه‌های به دست آمده از دوران پیشین کاملاً در تفاوت می‌باشد.

۶. محوطه تل ملیان

محوطه‌ای در استان فارس، ۴۶ کیلومتری شمال شهر شیراز و ۴۳ کیلومتری غرب تخت جمشید و ۴۶۰ کیلومتری جنوب شرق شوش واقع شده است (Stolper, 1985: 1). در جریان مطالعه منطقه بیضا در سال ۱۹۸۶ مورد بازدید قرار گرفت (Sumner, 1972: 176) بررسی سیستماتیک در ملیان توسط سامنر در طول بررسی حوزه رودخانه گر آغاز و در سال ۱۹۶۸ به ثبت رسید (Abdi, 2001: 74) و فصل اول کاوش آن در سال ۱۹۷۱ انجام گرفت (Sumner, 1972: 176) دوره زمانی ملیان از دوره اشکانی و ساسانی در دوره تاریخی و با یک وقفه به ایلام میانه و سپس کفتری و بانس می‌رسد (Sumner, 1972: 176). دوره آغاز نگارش در دو محوطه گوناگون در تل ملیان به نام‌های ABC و TUV مربوط به دوره بانس میانه به دست آمده است. تل ملیان در اواخر دوره بانس به نقطه اوج خود می‌رسد و ابعاد آن در این دوره

از ۱۰ هکتار به ۴۵ هکتار افزایش می‌یابد و به بزرگترین استقرار شناخته‌شده آغاز ایلامی تبدیل می‌شود (پاتس، ۱۳۹۰: ۷۰).

دوره آغاز نگارش در محوطه ABC لایه‌های II-V را شامل می‌شود (Stolper, 1985: 2) یا کوب دال لایه‌های 2-4A محوطه ABC را هم‌دوره با 16-14b می‌داند (Dahl, 2013: 358). در کاوش محوطه TUV و ABC بناهای اداری بزرگ همراه با تعدادی گل‌نشته آغاز ایلامی همراه با حجم زیادی نقش مهر و اسناد مهر و موم و همچنین از لایه III محوطه ABC ساختمانی بزرگ با فضایی بیش از شصت متر مربع و کاملاً منقوش به‌دست آمده است. این نقوش به کاوش سال‌های ۱۹۷۱ و ۱۹۷۴ میلادی با قدمتی مربوط به دوره بانس (Nickerson, 1977: 2) ۳۳۰۰ ق.م باز می‌گردد (Dahl, 2013: 358).

این ساختمان شامل دو ردیف اتاق بزرگ مربع یا مستطیل‌شکل با دیوارهای ضخیم از خشت‌های آفتاب‌دیده، که هیچ‌کدام از نقاشی‌های دیواری بر روی دیوارهای باقی‌نمانده و همگی در کف بنا به‌صورت تکه‌های افتاده یا انداخته‌شده به‌دست آمده است. به‌نظر می‌رسد دیوارهای لایه III عمداً شکسته شده‌اند تا بر روی آن بنای ساختمان لایه II را بسازند همین امر باعث شده است بخشی از این نقوش تا به امروز سالم بماند، زیرا نقاشی‌های دیواری از استحکامات بالایی برخوردار نمی‌باشند و در طول زمان بسیار زود از بین می‌روند و کشف چنین نقاشی‌هایی بسیار نادر می‌باشد (تصویر ۴).

تصویر ۴. کاوش نقاشی‌های دیواری لایه III.ABC. ملیان، تصویر ادغامی از Nickerson, 1977 - Sumner, 2003

۳۲ طرح مختلف (تصویر ۵) که همگی هندسی هستند و به رنگ قرمز، زرد، سیاه و گاهی خاکستری بر روی گچ سفید طراحی شده‌اند از این محوطه به‌دست آمده است. (تصویر ۶ - تصویر ۷) هنگامی که رنگ‌دانه‌ها بر روی دیوار اعمال می‌شدند، پوشش سفید بر جای خود باقی بوده است.

مکان قطعات یافت‌شده اطلاعاتی در مورد چیدمان اصلی آنها ارائه می‌دهد که خوشبختانه توسط کاوشگر در پلان تصویر مستندنگاری شده و نشان می‌دهد کدام اتاق‌ها به رنگ قرمز یا سفید رنگ شده‌اند. بیشترین قطعات منقوش با یک طرح با زمینه راه‌راه به رنگ‌های متضاد قرمز و سفید از بالای دیواره غربی اتاق ۲۶۸ پیدا شده است. این قطعات با نمونه‌هایی که به صورت نواری در قسمت شرقی این دیوار یافت شده شباهت دارد. به نظر نمی‌رسد که قطعات در جایی که سقوط کرده‌اند باقی مانده‌اند، یا ممکن است برای مسطح کردن کف بنای لایه دوم جابه‌جا شده باشند (Nickerson, 1977: 6) تمام طرح‌های یافت‌شده در این محوطه تاکنون هندسی بوده‌اند و این امر بر خلاف بقایای یافت‌شده در سایر مکان‌های خاور نزدیک در هزاره چهارم ق.م می‌باشد که در آن معمولاً نقوش انسانی، حیوانات یا گل‌ها را نشان می‌دهند (Nickerson, 1977: 6). اما نقوش ملیان سبک خاصی با قرینه‌سازی‌های منظم را نشان می‌دهد که احتمالاً این سبک تصویرسازی در فلات ایران دارای ریشه تاریخی بوده است و شاید بتوان ریشه نقوش راه‌راه ملیان را در نمونه باکون و زاغه جستجو کرد.

تصویر ۵. محل قرارگیری تکه‌های دیواره رنگی ملیان در نقشه پلان III.A از محوطه ABC، تصویر از Sumner, 2003 همراه با تغییرات از نگارندگان، ۱۳۹۸

تمام دیوارها به رنگ قرمز به‌استثنا اتاق ۲۶۰ و ۲۷۱ سفیدرنگ و چهارچوب درب‌ها به رنگ سفید یا زرد و کف‌ها به رنگ سفید می‌باشند. ۹ قطعه کوچک منقوش در اتاق ۳۰۴ و دو قطعه بزرگ نقاشی دیواری به شماره ۱۴ و ۱۵ در بخش بالایی بقایای دیوار ۲۱۰ و دو نقش دیگر با شماره‌های ۲۸ و ۲۹ بر بالای دیواره ۱۷ به‌دست آمده است. در بخش شرقی دیوار ۲۱۰ یک سری حاشیه‌های رنگی و نواری به حالت افقی به رنگ سیاه، سفید، قرمز و زرد بر روی سطح قرمز رنگ نقش شده‌اند. نواریا به نوبه خود برای ایجاد یک حاشیه عمودی در گوشه اتاق NW به‌دست آمده است و مشابه این طرح در یک قطعه بزرگ شماره ۱۴ در دیوار ۲۱۰ به‌دست آمده که دارای زمینه‌های متضاد قرمز و سفید است. دیواره‌های رنگی به‌دست آمده از داخل هر اتاق مدرک موثقی است که در آن نصب شده و تنها دو قطعه منقوش

در شمال شرق این بنا با شماره ۱۶ و ۱۷ احتمالاً نشان می‌دهد که این بنا در زمین شیب‌دار بنا شده بوده است و برای مسطح کردن سطح برای ساختن بنای لایه II عموم دیوارهای بنا در قسمت‌های جنوب و غرب بنای لایه III خراب و زیرسازی شده است (Sumner, 2003: 28).

طرح‌های این محوطه دارای الگوهای مختلفی با نقوش ترکیبی از نقوش چلیپایی، روزت‌های چهاربرگ یا گلبرگ‌های تکی و مثلث‌ها می‌باشد. در زمینه دست‌بندی نقوش جدا از حاشیه‌های مخطط (نوارهای حاشیه‌ای)، ۳ نقش مایه کلی دیده می‌شود:

الگوهای پلکانی مانند شکل ۱۵ و ۱۶ (تصویر ۶)

پلکانی نواری: تشکیل شده از چند رنگ نواری می‌باشد. نازک: ۱/۷ میلیمتر متوسط: ۲/۵ سانتیمتر بزرگ: ۳/۸ سانتیمتر می‌باشد.

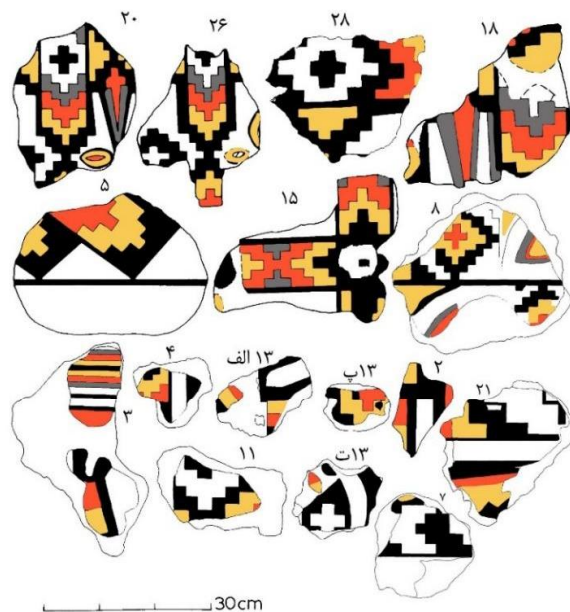
پلکانی: چندین قطعه با این موتیف و دارای عناصر منحنی پهن می‌باشند. باندهایی با عرض‌های مختلف در یک قطعه مشابه با هم پیدا نمی‌شوند.

الگوهای چرخشی مانند شکل ۱۹ (تصویر ۷)

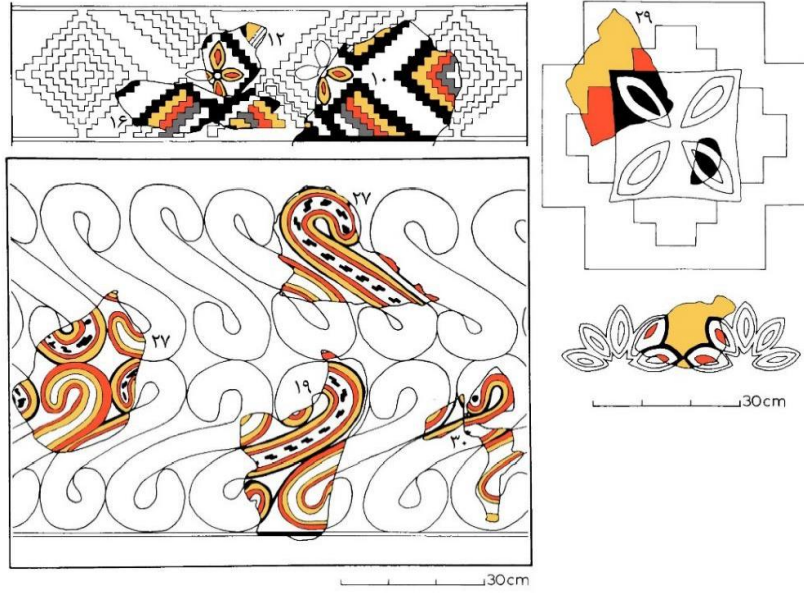
نقوش چرخان: ردیف‌های شیب‌دار S: یا معکوس الگوهای پلی کروم یا عناصر Z سیاه در مرکز نقوش طراحی شده است.

نکته جالب توجه این نقوش این می‌باشد که، هیچ نقاشی دیواری هم‌عصری از لحاظ سبکی قابل مقایسه با این نقوش نیستند (Sumner, 2003: 28).

رزت‌ها مانند شکل ۱۷ و ۱۸ (تصویر ۶)

تصویر ۶. طرح‌های نقاشی دیواری به دست آمده از تل ملیان، تصویر از Sumner, 2003 همراه با تغییرات از نگارندگان، ۱۳۹۸

تصویر ۷. طرح نقاشی‌های دیواری به‌دست آمده از تل ملیان، تصویر از Summer, 2003 همراه با تغییرات از نگارندگان،

۱۳۹۸

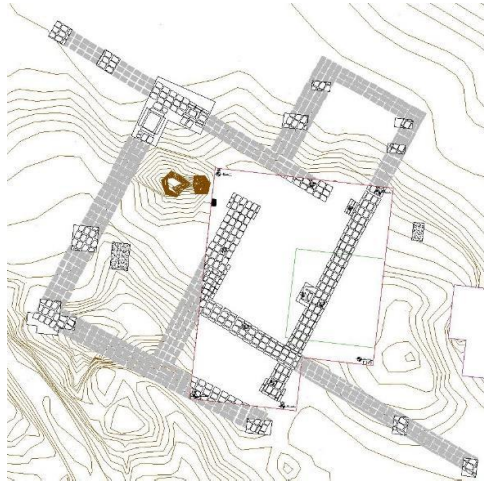
تصویر ۸. نقاشی‌های دیواری تل ملیان، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

۷. محوطه میمنت آباد

یکی دیگر از محوطه‌های آغاز دوران تاریخی که بنای آن منقوش بوده است محوطه میمنت آباد می‌باشد. این محوطه با مختصات " 35° 29' 484 طول شمالی و " 10' 805 51° عرض شرقی، در فاصله حدود ۲ کیلومتری جنوب شهر گلستان، ۶ کیلومتری غرب شهرستان رباط کریم، و در ۵۰۰ متری جنوب روستای میمنت آباد (میمون آباد) واقع شده است. تپه‌های میمنت آباد شامل دو برجستگی شمالی و جنوبی می‌شود. برجستگی جنوبی در فاصله دورتری نسبت به رودخانه قرار گرفته است و حاوی یافته‌های مربوط به مرحله استقرار قدیمی تر ۳۴۰۰-۳۷۰۰ ق. م می‌باشد و شامل نهشته‌های حاصل از فعالیت‌های روزمره زندگی در این محوطه مانند سفال، استخوان و ابزار و ادوات سنگی است و برجستگی شمالی که در فاصله کمتری از رودخانه قرار دارد دارای مرحله استقرار جدیدتر دوره اوروک ۳۳۰۰-۳۴۰۰ ق. م است و دارای شواهدی از حداقل سه مرحله استقرار است، که در جدیدترین آن‌ها آثاری از دو فضای سرپوشیده که به واسطه یک دیوار با امتداد شمالی-جنوبی از یکدیگر جدا می‌شدند به دست آمده است. تپه جنوبی در دوره مس سنگی پایانی مسکونی بوده و پس از متروک شدن سکونت در تپه شمالی تا دوره اوروک ادامه پیدا می‌کند (یوسفی زشک: ۱۳۹۱).

این محوطه نخستین بار توسط حسن فاضلی‌نثلی شناسایی شد (فاضلی، ۱۳۸۰: ۲۱۰). پس از آن حسن باقری در سال ۱۳۸۰ محوطه را بررسی نمود و در سال ۱۳۸۵ سجاد علی‌بیگی به تعیین حریم و نشانه‌گذاری این محوطه پرداخت و براساس مطالعه مجموعه سفال‌های محوطه، میمنت آباد را از دوران مس سنگی جدید و قرون میانی دوره اسلامی معرفی کرده است (علی‌بیگی، ۱۳۸۵). محمدرضا نعمتی و فرشید مصدقی هم در همایش باستان‌شناسی عصر مفرغ ایران این محوطه را به‌عنوان محوطه‌ای از دوران آغاز عصر مفرغ معرفی کردند. این محوطه در تاریخ ۱۳۷۹/۱۲/۲۵ به شماره ۳۱۰۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسید. بررسی روشمند محوطه در تیرماه ۱۳۸۹ در دو مرحله زمانی، طی حدود شش ماه عملیات میدانی و مطالعاتی توسط قاسم رحیمی انجام شد (یوسفی‌زشک، ۱۳۸۹: ۱۰)؛ همچنین کاوش لایه‌نگاری این محوطه توسط روح‌الله یوسفی‌زشک در مرداد ماه ۱۳۸۹ صورت پذیرفت. و فصل دوم کاوش در تابستان ۱۳۹۸ با هدف شناسایی معماری بنای اداری با دوره زمانی هم‌افق با سیلک IV در محوطه میمنت آباد صورت پذیرفت. دوره سیلک IV در لایه فوقانی و سطحی تپه شمالی میمنت آباد قرار داد که پس از جداسازی خاک سطحی به بقایای خشت از دیوارهای تنومند یک بنای اداری بزرگ روبه‌رو می‌شود. ابعاد کامل این بنا مشخص نشده است و حاصل کاوش فصل ۱ و ۲ تپه میمنت آباد تنها در یک اتاق به‌صورت کامل و سه اتاق دیگر نیمه مورد کاوش قرار گرفت. اما از آنجایی که این معماری تنومند کاملاً بر روی سطح تپه قرار دارد با کمی کف‌تراش زدن سطح تپه می‌توان رد دیواره‌های خشتی را شناسایی نمود (تصویر ۹) باتوجه‌به معماری به‌دست آمده حاصل از کاوش و همچنین ردیابی دیواره‌ها شباهت زیادی با معماری ABC. III و TUV به‌دست آمده از تل ملیان فارس دارد.

تصویر ۹. معماری محوطه میمنت‌آباد بر روی نقشه توپوگرافی، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

۱.۷. کاربرد رنگ دیواری در محوطه میمنت‌آباد

نقاشی‌های دیواری این بنا در محیطی کاملاً متفاوت با نمونه ملیان حفظ شده است چراکه نمونه ملیان در زمانی که نقاشی‌ها و بنا پابرجا بوده با قطعات نسبتاً بزرگ تخریب و کف‌سازی برای لایه فوقانی شده است و پس از قرار گرفتن دیواره‌های منقوش در کف لایه فوقانی، روی آن کف‌سازی شده و نقاشی‌ها در محلی به دور از تخریب و تجزیه قرار گرفته‌اند. اما رنگ یا نقاشی‌های دیواری میمنت‌آباد برعکس نمونه ملیان در طول زمان به تدریج مورد تخریب و تجزیه قرار گرفتند و عموماً این گونه تخریب‌ها چنین می‌باشد که پس از برداشتن یا از بین رفتن سقف بنا (تیرک‌های سقف) دیواره‌ها در طول زمان گوناگون در معرض عوامل جوی (باران، سیلاب، آفتاب و طوفان) قرار می‌گیرد تا به مرور زمان دیواره‌های تنومند (با قطر بالای یک متر) استقامت خود را از دست بدهند و تخریب شوند و از آنجایی که در این گونه تخریب اولین آسیب‌ها به اندود کشیده شده بر دیوار وارد می‌شود تا به مرور وارد بافت خشت‌ها شود. پس بدیهی است در کاوش بنایی که این چنین تخریب شده باشد، عمده نقوش رنگی آن از بین رفته است و تنها اثرات رنگ به دست می‌آید (تصویر ۱۰- تصویر ۱۲).

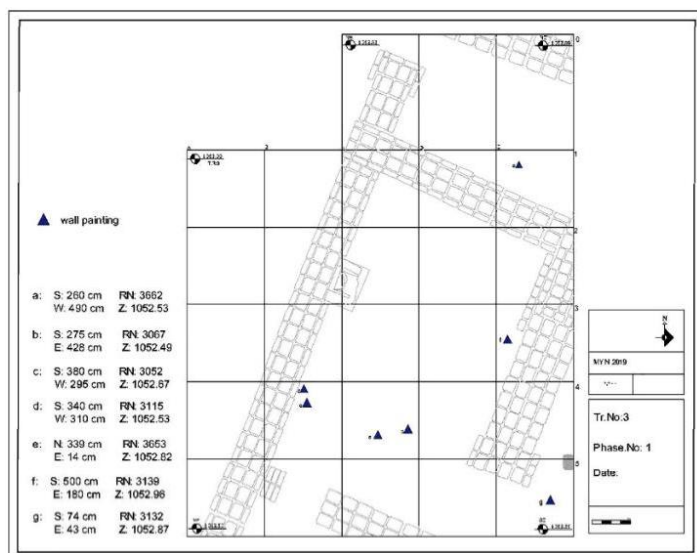
۱۵

تصویر ۱۰. اثرات رنگ به دست آمد بر روی دیواره بنای میمنت‌آباد، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

در فصل اول کاوش اثرات مشخصی از دیواره‌های رنگی به دست نیامد اما در سومین روز از فصل دوم کاوش میمنت‌آباد، در ترانشه ۳ و بر روی دیواره در بالاترین سطح باقی‌مانده آن با ارتفاع ۶۰ سانتیمتر از کف بنا اثرات رنگ زرد تا نارنجی به دست آمده که با پهنای ۵ سانت و طول چهل سانت بر روی اندودی بسیار سست قابل مشاهده بود (تصویر ۱۰). این

تنها اثرات رنگ به دست آمده بر روی دیوار می باشد که تاکنون از کاوش میمنت آباد به دست آمده است. در ادامه کاوش با رسیدن به سطح کف در زیر آوار قرار گرفته، اثرات رنگ در چند قسمت اتاق به دست آمده است (تصویر ۱۱) از آنجایی که رنگها بر روی اندود بسیار سست طراحی شده بودند، اکثر اثرات رنگ از بین رفته اند. خوشبختانه در انتهای فصل طیف رنگهای قهوه‌ای، قرمز، نارنجی و زرد به دست آمد (تصویر ۱۲). بر روی برخی اندودهای به دست آمده دو لایه سطح رنگی (قرمز و زرد) یا (قهوه‌ای و نارنجی) یافت شد (تصویر ۱۳) که احتمالاً نشان از سکونت بلند مدت در این بنا و تجدید سطح رنگی آن توسط سازندگان می باشد.

تصویر ۱۱. محل کشف اثرات رنگ در بنای میمنت آباد، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

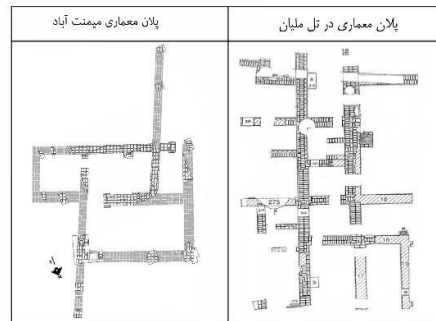
تصویر ۱۲. اثرات رنگ در تپه میمنت آباد، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

تصویر ۱۳. اثرات دو لایه رنگ متفاوت و برروی هم در محوطه میمنت آباد، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

۸. بررسی شباهت محوطه تل ملیان با میمنت آباد

باتوجه به توضیحات ارائه شده محوطه تل ملیان و محوطه میمنت آباد هر دو در دوره آغاز شهرنشینی قرار دارد و باتوجه به (تصویر ۱۴) هر دو محوطه دارای پلان معماری مشابه و ابعاد مشترک (ساختمان هر دو محوطه حدوداً ۶۰۰ متر مربع) می باشد. در هر دو محوطه انواع سوزن های مسی و انواع سینی های اوروکی و ظروف با کف نخبر به دست آمده است که این ظروف همان طور که پیش تر ذکر شد دارای حجم استاندارد و در رابطه با پرداخت جیره می باشند و همچنین در هر دو محوطه نقش مهر و گل نبشته نگارشی به دست آمده است. که کاربرد اداری بودن هر دو محوطه را تشدید می کند. هر دو محوطه دارای نقاشی های دیواری بوده اند که محوطه تل ملیان به دلیل شرایط محیطی ویژه نقاشی های دیواری در آن مراقبت شده اند اما نقاشی های دیواری محوطه میمنت آباد بر اثر عوامل فرسایشی و جوی به مرور زمان تخریب شده اند و امروزه تنها مقدار کمی اثرات رنگ از طیف قهوه ای، زرد و قرمز به دست آمده است. باتوجه به اشتراکات ذکر شده می توان حدس زد که در دوره آغاز نگارش معماری نسبتاً استاندارد در فلات ایران وجود داشته که دارای نقاشی های دیواری با نقوش هندسی، پلکانی و خطی بوده است و مشابه این سبک تاکنون در خاورمیانه به دست نیامده است.

فرم لبه سینی اوروکی در میمنت آباد	فرم لبه سینی اوروکی در تل ملیان
انواع سوزن های مسی در میمنت آباد	انواع سوزن های مسی در تل ملیان
نمونه ای از نقش مهر میمنت آباد	نمونه ای از نقش مهر تل ملیان
نمونه ای از گل نبشته میمنت آباد	نمونه ای از گل نبشته تل ملیان

تصویر ۱۴. بررسی شباهت داده‌های باستان‌شناسی محوطه تل ملیان با محوطه میمنت‌آباد، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

۹. نتیجه

باتوجه به آثار رنگی به‌دست‌آمده از دوران فراپارینه‌سنگی در ایران می‌توان نتیجه گرفت که رنگ و کاربرد آن با اهداف احتمالاً آیینی شکل گرفته و فراگیر شده است. رنگ آمیزی ابتدا در تدفین‌ها سپس در کف و دیواره‌های بناها در دوران نوسنگی مرسوم شده است و کمی بعد در هزاره هفتم قبل از میلاد اولین اثرات تزیین دیواره‌ها با نقاشی در محوطه زاغه نمایان می‌شود که شکل تکامل یافته آن در تل باکون متعلق به هزاره پنجم ق. م دیده می‌شود که شامل بناهای منقوش با طرح‌های هندسی، چلیپایی، پلکانی و نوارهایی خطی می‌باشند. این هنر دیگر تنها در خدمت آیین نبود بلکه قشر نخبه و صنعتگر تل باکون نیز از این هنر برای زیباسازی بهره جستند. تا با آغاز شهرنشینی معماری نسبتاً مشترک و مشابه در فلات ایران شکل می‌گیرد که به دلیل ابعاد بزرگ آن و همچنین داده‌های باستان‌شناسی مرتبط با فن مدیریت، اداری بودن آنها تشدید می‌گردد. باتوجه به یافت شدن اثرات رنگ در چهار محوطه تپه یحیی، قلی‌درویش، میمنت‌آباد و تل ملیان احتمالاً دیوارنگاره‌ها مانند دیگر ابزار فن مدیریت (گل‌نبشته، نقش‌مهر و سفال‌های قالبی) از استاندارد معماری این دوره بوده است که شاید در گودین و شوش از بین رفته باشند. و شکل تکامل‌یافته دیواره‌های منقوش از این دوره در بنای ABC.III ملیان به‌دست آمده است. در کاوش این بنا تعدادی اتاق‌های منظم با دیواره‌های ضخامت بالای یک متر، تعدادی نقش مهر و همچنین گل‌نبشته‌های آغاز ایلامی (احتمالاً به دلیل چند نسل کاربری از بنا تا دوران آغاز ایلامی کاربری داشته) به دست آمده است بر روی دیواره‌ها نقوش هندسی، پلکانی، چرخشی و رزت نقش بسته شده بود که بعد از متروک شدن بنا به دلیل تخریب و کف‌سازی ساختمان ABC.II ملیان این نقوش در کف بنای رویی تا به‌هنگام کاوش حفاظت شده‌اند، نکته جالب توجه تشابه پلان بنای ملیان با دوره زمانی ۳۴۰۰ تا ۳۳۰۰ ق.م با پلان بنای محوطه میمنت‌آباد در فلات مرکزی و جنوب غرب دشت تهران است که همانند نمونه فارس، منقوش با اثرات رنگ می‌باشد اما متأسفانه به دلیل تخریب بر اثر عوامل جوی و فرسایش، کف این بنای بزرگ، در منفی ۵۰ تا منفی

۳۰ سانتیمتر از سطح تپه قرار گرفته است که نشان می‌دهد بخش عمده‌ای از سطح تپه و دیواره‌های بنا دچار فرسایش جوی قرار گرفته‌اند. در فصل دوم کاوش محوطه میمنت‌آباد تنها اثراتی از رنگ‌های قهوه‌ای، قرمز، نارنجی و زرد به دست آمده است که در مقایسه با نمونه ملیان احتمالاً یک استاندارد معماری و سبک هنری در تزیینات دیواری بنا در فلات ایران وجود داشته و مشابه این گونه نقاشی‌های دیواری (باتوجه به مطالعه نمونه تل ملیان) در خارج از فلات ایران نشده است و با افول جامعه آغازایلامی در هزاره سوم ق.م این رسم از تصویرسازی که ریشه چند هزار ساله در ایران داشته از بین می‌رود یا بسیار کم‌رنگ می‌شود و نقوشی در محوطه شهاداد به وجود می‌آید که کاملاً با نمونه‌های گذشته متفاوت می‌باشد و به سبک بین‌النهرینی گرایش پیدا می‌کند.

تصویر ۱۵. نقاشی‌های به دست آمده از شهاداد با دوره زمانی هزاره سوم، تصویر از نگارندگان، ۱۳۹۸

سپاسگزاری

از دکتر روح‌الله یوسفی‌زک برای اجازه انتشار گزارش کاوش تپه میمنت‌آباد و همچنین از موزه ملی ایران برای در اختیار قرار دادن تصویر نقاشی‌های دیواری تل ملیان و شهاداد، صمیمانه سپاسگزاریم.

منابع

بهادری، رویا، بحرالعلومی فرانک. (۱۳۹۲). بررسی‌های باستان‌سنجی رنگ دانه‌های به کار رفته در آثار رنگ و موزائیک هزاره سوم پیش از میلاد در ایران، همایش باستان‌شناسی ملی ایران، بیرجند: دانشکده هنر بیرجند
پاتس، دنیل. تی. (۱۳۸۸). باستان‌شناسی ایلام، ترجمه زهرا باستی، تهران: نشر سمت
پاتس، تیموتی. (۱۳۹۶). ایران در اسناد میانرودانی، ترجمه خشایار بهادری، تهران: نشر فروزان روز.
حاکمی، علی. (۱۳۸۵). گزارش هشت فصل بررسی و کاوش در شهاداد (دشت لوت) ۱۳۴۷ - ۱۳۵۴ شمسی، تهران: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری
دیمز، اورلی. (۱۳۸۸). تندیس گری و شمایل‌نگاری در ایران پیش از اسلام، ترجمه علی اکبر وحدتی، تهران: نشر ماهی
رحیمی، قاسم. (۱۳۹۰). طبقه‌بندی و گونه‌شناسی یافته‌های باستان‌شناختی دوره آغازشهرنشینی بر اساس بررسی روشمند محوطه میمنت‌آباد (میمون‌آباد)، رباط کریم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی، تهران (منتشر نشده).
عباسی، قربانعلی. (۱۳۹۰). گزارش پایانی کاوش‌های باستان‌شناختی نرگس تپه دشت گرگان، گلستان: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان گلستان.

علی بیگی، سجاد. (۱۳۸۵). گزارش تعیین حریم محوطه باستانی میمنت‌آباد شهرستان رباط‌کریم، بایگانی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران [منتشر نشده].

علیزاده، عباس. (۱۳۸۳). منشا نهادهای حکومتی پیش از تاریخ فارس، فارس: بنیاد پارسه پاساردگاد.

علیزاده، عباس. (۱۳۷۲). «پیچیدگی ساختار اجتماعی - اقتصادی و فن مدیریت تجاری در یک جامعه پیش از تاریخ»، نشریه باستان‌شناسی و تاریخ، سال هفتم، شماره اول و دوم، مرکز نشر جهاد دانشگاهی، اسفند ۱۳۷۲، ص ۲۸-۲۹.

فاضلی‌نشلی، حسن. (۱۳۸۰). «بررسی‌های باستان‌شناسی در دشت تهران»، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۸۴، شماره ۱۶۰، ص. ۱۹۷-۲۱۶.

گریشمن، رومن. (۱۳۷۸). سیلک کاشان (کهن‌ترین زیستگاه انسان در فلات ایران)، جلد اول، ترجمه اصغر کریمی؛ تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).

متیوز، راجر. (۱۳۹۳). پیش از تاریخ بین‌النهرین، ترجمه بهرام آجرلو، تبریز: نشر دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

مجیدزاده، یوسف. (۱۳۸۹). کاوش‌های محوطه باستانی ازبکی، جلد اول: هنر و معماری، تهران: نشر اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.

ملک شه‌میرزادی، صادق. (۱۳۸۲). ایران در پیش از تاریخ، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

هرندی، دانیال؛ طاهری، محمد حسین؛ سرداری، علیرضا. (۱۳۹۴). «شناسایی رنگدانه‌های دیوارنگاره «تل مش کریم» سمیرم»، مربوط به دوره مس و سنگ ایران، نشریه علمی پژوهشی علوم و فناوری رنگ / ۹ (۱۳۹۴)، ۱۸۰-۱۹۷.

یوسفی زشک، روح‌الله. (۱۳۸۹). پیدایش نهادهای پیش‌حکومتی در فلات مرکزی ایران؛ خان‌سالارهای آغاز ایلامی در تپه سفالین پیشوا، پایان‌نامه دکتری تخصصی باستان‌شناسی پیش از تاریخ، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات، (منتشر نشده).

یوسفی زشک، روح‌الله. (۱۳۸۹). گزارش لایه‌نگاری محوطه میمنت‌آباد رباط کریم، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران (منتشر نشده).

یوسفی زشک، روح‌الله. (۱۳۹۸). گزارش لایه‌نگاری محوطه میمنت‌آباد رباط کریم، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران (در دست نگارش).

Abdi, Kamyar. (2001). Malyan1, IRAN. Volume.39, 73-98.

Alizadeh, Abbas. S. Aghili and S. Sarlak (2015) Highland-Lowland Interaction in the Late 4th and Early 3rd Millennium BC: The Evidence from Qoli Darvish, Iranian Central Plateau. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 45: 149-168

Caldwell, J. R. (1967). Investigations at Tal-i-Iblis, Springfield, Illinois State Museum

Dahl, J. L. (2013). Early Writing in Iran. in D.T. Potts (Ed.) The Oxford Handbook of Ancient Iran. OUP: 233-262.

Desset, Francois. (2014). An Architectural Pattern in Late Fourth-Millennium BC Western Iran: A New Link Between Susa, Tal-I Malyan, and Godin Tepe, IRAN, Volume 52, 1-18

Englund, R. K. (2004). The State of Decipherment of Proto-Elamite, in: Stephen Houston, ed. The First Writing: Script Invention as History and Process (2004). Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 100-149.

Girshman, R. (1938). Fouilles de Sialk, Volume I. Paris: Guenther

Hole, Frank, Kent. V. Flannery, and James A. Neely. (1969). Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain: An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran, Memoirs of the Museum of Anthropology 1, Ann Arbor, 1969

Goff, C. (1963). Excavations at Tall-i Nokhodi, IRAN: I, 43- 70

Lamberg-Karlovsky, C. C. (1969). Tepe Yahya, Iran, Vol. 7

Langsdorff, Alexander, Mccown. Donald. (1932). Tal-I- Bakun A Oriental Institute Publications 59. Chicago: The University of Chicago Press, 1942

Le Brun, A. and F. Vallat. (1978). L'origine de l'écriture à Suse. Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran 8 (CDAFI): 11-52.

Stolper, M. (1985). Proto-Elamite texts from Tall-I Malyan, in: KADMOS XXIV Berlin / New-York.

Sumner, W. (1974). Excavations at Tall-i Malyan, 1971-72. Iran 12 (January 1): pp. 155-180.

Sumner, W.M. (2003). Malyan Excavation Reports, Volume I II. Early Urban Life in the Land of Anshan: Excavations at Tal-e Malyan in the Highlands of Iran, Philadelphia

Neely, A. James and Henry T. Wright, Early. (1994). Settlement and Irrigation on the Deh Luran Plain: Village and Early State Societies in Southwestern Iran, Technical report of the Museum of Anthropology 26, Ann Arbor, 1994

Negahban, E. O. (1979). A Brief Report on the Painted Building of Zagheh Late 7th - Early 6th

- Millennium B.C. Paleorient, 5: 2390-50.
- Nickerson. W .Janet. (1977). Malyan Wall Paintings Expedition Magazine 19.3 (1977): n. pag. Expedition Magazine. Penn Museum, 1977 Web
- Voigt, M. Mary and Richard H. Meadow. (1983). Hajji Firuz Tepe: The Neolithic Settlement, University Museum monograph 50, Philadelphia, 1983.
- Pullar. Judith. (1990). Tepe Abdul Hosein: A Neolithic Site in Western Iran-Excavations 1978, Oxford, 1990
- Vallat, F. (1986). The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation. World Archaeology, Early Writing Systems (Feb), Vol. 17, No. 3: pp. 335-347.
- Woods, Christopher.(2011). The Earliest Mesopotamian Writing: Visible Language, Christopher Woods, Oriental Institute of the University of Chicago (October 15, 2010)

